

BOGUSŁAWA FRONTCZAK

Liturgia godzin w *Liber officialis* Amalariusza z Metz

Przy próbie przedstawienia liturgii godzin wieku IX na podstawie *Liber officialis* Amalariusza z Metz staje się przed problemem braku możliwości odwołania się do zrekonstruowanych elementów liturgii godzin tego czasu, ponieważ okres od VII do XII wieku stanowi znaczącą lukę w historii liturgii godzin. Drugim problemem jest brak zainteresowania dziełami Amalariusza, mimo że uważa się go za tego, który „do perfekcji doprowadził metodę alegorycznej wykładni mszy świętej”¹ i w ten sposób stał się wzorem dla takiej interpretacji. Należy zauważyć, że wykładni alegorycznej nie stosuje Amalariusz tylko do Eucharystii, ale także do roku kościelnego czy właśnie liturgii godzin. Do budowania swojej interpretacji Amalariusz stosuje symbole, obrazy biblijne, metafory, teksty ojców Kościoła.

Można się tylko domyślać, że oficjum wieku dziewiątego na terenie Państwa Franków wyrasta z *cursus* katedralnego², na co wskazywałyby takie cechy jak responsoria, antyfony, selektywnie wybierane psalmy, okadzenie, modlitwy wstawiennicze. Widoczne są również wpływy liturgii godzin obszarów wschodnich – obraz liturgii godzin w Palestynie, Syrii, Azji Mniejszej jest raczej jasny już pod koniec IV wieku. Dwie główne modlitwy dnia to oficjum poranne (*matutinum*) i nieszpory. Widać wyraźnie, że inaczej wyglądało oficjum w niedziele, inaczej w dni powszednie. Próbuje się również rekonstruować elementy tych dwóch godzin oficjum i podstawowym źródłem jest tu świadectwo Egerii dotyczące

¹ B. Nadolski, *Alegoryczna wykładnia liturgii Mszy św.*, [w:] *Leksykon liturgii*, Poznań 2006.

² Powstanie *cursus* katedralnego wraz ze źródłami do tego okresu podaje R. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West*, Minnesota 1993, s. 32–55.

liturgii w Jerozolimie³. Można zauważyć, że pewne cechy tego oficjum pojawiły się później w opisie Amalariusza. Należy wziąć jednak pod uwagę wzajemne przenikanie się *cursus* katedralnego i *cursus* monastycznego miejskiego⁴ i dlatego w dziele Amalariusza pojawią się również elementy zaczerpnięte właśnie z tego drugiego oficjum. Kolejny wpływ na kształt liturgii godzin w *Liber officialis* miała reforma Karola Wielkiego, który polecił sprawowanie liturgii *secundum ritum Romanorum*⁵.

Liturgii godzin Amalariusz poświęca czwartą księgę swojego dzieła *Liber officialis*⁶. Wymienia w niej następujące godziny kanoniczne: pryma (*prima*), tercja (*tertia*), seksta (*sexta*), nona (*nona*), oficjum wieczorne, czyli nieszpory (*vesperae*), kompleta (*completorium*), oficjum poranne (*matutinale officium*).

Układ poszczególnych godzin kanonicznych przedstawiony w tym artykule będzie opierał się na następującym schemacie: na pierwszym miejscu przedstawiony zostanie czas odmawiania danej godziny i argumentacja Amalariusza, kolejno będzie pokazane uzasadnienie odmawiania danej godziny podane przez Amalariusza, na trzecim miejscu zostanie wskazany układ modlitw w danej godzinie. Taki układ nie będzie jednak możliwy przy omawianiu każdej godziny. Problem, który pojawia się przy próbie takiego przedstawienia tematu, dotyczy ilości informacji podawanych przez Amalariusza – autor przedstawia temat w sposób, który być może dla współczesnego mu czytelnika był jasny, zatem dodaje tylko pewne informacje do spraw już znanych, skupiając się raczej na wyjaśnieniach przyczyn, biblijnych odniesieniach, metaforycznych obrazach i interpretowaniu ich. W związku z tym niestety nie można podać szczegółowo przebiegu każdej godziny, a przy próbie ich rekonstrukcji pojawią się braki i niedopowiedzenia. Dlatego nie przy każdej godzinie zostanie zachowany podany powyżej schemat opisu.

Amalariusz na początku swoich rozważań dotyczących liturgii godzin podaje przede wszystkim cel jej odmawiania. Pisze: „przez ile godzin słońce oświeca ziemię, tyle razy my samych siebie ofiarujemy Bogu

³ Por. R. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West*, dz. cyt., s. 55.

⁴ Por. B. Nadolski, *Liturgika*, t. 2, Poznań 1991, s. 188.

⁵ Por. B. Nadolski, *Liturgika*, dz. cyt., t. 2, s. 195.

⁶ Wydane przez J. M. Hanssensa, *Amalarii episcopi opera liturgica omnia*, t. 2, Watykan 1958.

w nieustannych modlitwach w ciągu dnia i nocy”⁷. Zatem dla autora modlitwy zostają wpisane w cykl dnia; każda pora, dzień czy noc staje się odpowiednim czasem dla odmawiania modlitwy – dzień jako czas pracy, noc jako czas odpoczynku i wdzięczności, natomiast ilość odmawianych modlitw powinna odpowiadać ilości godzin pracy i odpoczynku: „Ponieważ nasz ojciec usłyszał kiedyś «W pocie czoła będziesz spożywał swój chleb», więc kiedyś oddaliśmy się doczesnej pracy. Ale abyśmy z powodu konieczności pracy nie zaniedbali służby, którą jesteśmy winni okazywać Bogu w duszy, nasi ojcowie postanowili, aby tyle było modlitw psalmami, ile godzin dano nam do pracy, by utrzymać ciało. A ponieważ nie możemy nieustannie pracować, jeśli nie nastąpi potem spoczynek, to następuje noc, w której nie pracujemy, lecz odpoczywamy. Aby więc za ten spoczynek oddać Bogu służbę, śpiewamy dwanaście psalmów za dwanaście godzin nocy”⁸. Jednak w oficjum niedzielnym Amalariusz pisze o jeszcze jednym celu modlitwy, którym ma być świętowanie wraz z mieszkańcami niebieskiego Jeruzalem i dlatego modlitwa niedzielna ma być odmawiana z większą radością niż w ciągu tygodnia⁹.

Pryma

Amalariusz nie podaje konkretnej godziny odmawiana prymy, ale z tekstu wynika, że był to świt. Pisząc o tym, autor powołuje się na dwa obrazy biblijne, mianowicie pisze o czasie, w którym gospodarz zwołuje robotników do swojej winnicy: „Ponieważ dzięki Bożej litości mamy zamiar zacząć dzienne oficjum od tej godziny, w której gospodarz zwoływał

⁷ „Quot horis sol orbem illustra, totidem repetitionibus nosmet ipsos offerimus Deo interdiu noctuque” (*Liber officialis*, IV 1, 1).

⁸ „Et quia pater noster audivit «In sudore vultus tui vesceris pane tuo», convertimur nos aliquando ad opera temporalia, atque ut propter haec necessaria non omittamus servitatem, quam Deo debemus in anima exhibere, statuerunt patres nostri ut tot orationes psalmodiarum fierent, quo orae sunt nobis datae ad laborandum pro sustentatione corporis” (*Liber officialis*, IV 1, 6).

⁹ „Quoniam in praesenti saeculo sumus, necesse est nobis ut muniamur orationibus sanctorum presbyterorum, et, quia quodammodo recolimus festivitatem civium caelestis Hierusalem, oportet nos illam celebrare cum maiore laetitia et securitate, quam cum celebramus nostram peregrinationem” (*Liber officialis*, IV 7, 29).

robotników do swojej winnicy”¹⁰, w czym nawiązuje wyraźnie do tekstu z ewangelii¹¹. Drugi obraz to obraz wychodzących z zagrody owiec: „tak bowiem jak owce, których w nocy strzeże się w owczarni, a po porannej straży wychodzą z zagrody na rozległe pola pastwisk, potrzebują pasterza, który będzie ich bronił przed atakującymi wilkami, tak i my, gdy wstajemy o świcie, by wypełniać polecenia Pana, potrzebujemy pasterza i nauczyciela, który przekaze nam te polecenia i będzie bronił przed wilkami”¹².

Dla Amalariusza głównym celem odmawiania prymy jest wyproszenie Bożej obrony przed zakusami szatana: „On sam albo przez swoje sługi czyha na nas, albo i otwarcie prześladowa, aby wydać nas na wieczną śmierć”¹³. Już na początku oficjum przełożony prowadzący modlitwę prosi za powierzonych mu wiernych¹⁴. Autor ten temat rozwija we wspomnianych już metaforach owiec, winnicy i najszerzej – arki. Owce wychodzące z zagrody potrzebują ochrony i pasterza, aby strzegł ich przed wilkami czy innymi dzikimi zwierzętami. Winnica, która dla Amalariusza jest obrazem Kościoła, powinna być obwarowana murem, który również będzie strzegł jej przed dzikimi zwierzętami: „Ogrodzeniem jest opieka Pana wokół jego wybranych. [...] Taki mur strzegł Dawida, gdy otoczyli go mieszkańcy pustyni Zif, dlatego też został ocalony i zaśpiewał psalm: «Boże, ocal mnie w swoimi imieniu»”¹⁵. Najszerzej przedstawianą metaforą jest metafora arki przymierza: „w duchowy sposób i my jesteśmy tą arką”¹⁶

¹⁰ „Quia, Domino miserante, inchoaturi sumus diurnalia officia ab hora, qua pater familia vocavit operarios in vineam suam” (*Liber officialis*, IV 2, 7).

¹¹ Mt 20, 1.

¹² „Sicut enim ovibus quae nocte custodiuntur in ovilibus et post matutinam custodiam exeuntibus de vico ad pascua in latitudinem camporum, necesse est, ut ilico habeant opilionem, qui eas defendat a lupis irrentibus, ita nobis necesse est, mane surgentibus ad mandata Domini, ut habeamus pastorem et doctorem, qui nos introducat ad eadem mandata et defendat ab lupis” (*Liber officialis*, IV 2, 8).

¹³ „Ipse enim, sive per se sive per membra sua, insidiatur nobis vel aperte persequitur, ut trasat aeternae morti” (*Liber officialis*, IV 2, 6).

¹⁴ Por. *Liber officialis*, IV 2, 11. Według Amalariusza jest to nawiązanie do słów Mojżesza, gdy nakazał nieść arkę, z Lb 10, 35.

¹⁵ „Sepes enim custodia Domini est circa electos suos [...]. Illa sepe circumdatus erat David, quando Zyphei eum circumdederunt, ac ideo salvatus est et cecinit psalmum «Deus in nomine tuo salvum me fac»” (*Liber officialis*, IV 2, 6). Obraz winnicy spotykamy np. w Iz 5, 2; Mt 21, 33.

¹⁶ „Nos enim spiritaliter sumus illa arca” (*Liber officialis*, IV 2, 12).

– pisze Amalariusz. Według niego podobnie jak arkę codziennie otaczali wrogowie, tak i Kościół codziennie jest otaczany przez prześladowców¹⁷. Według Amalariusza w każdej części prymy podkreśla się to wołanie o pomoc i ochronę w nowym dniu¹⁸. Jednym z psalmów, o którym wspomina Amalariusz, jest psalm 119, „który zaśpiewał Dawid, gdy mieszkańcy pustyni Zif chcieli go porwać i przekazać w ręce Saula”¹⁹. Autor uważa, że ten właśnie psalm należy śpiewać o świcie, ponieważ on zawiera prośbę o Bożą opiekę: „Powinniśmy go śpiewać o świcie, prosząc o Bożą opiekę przez wszystkie godziny dnia przeciw podstępom chytrych diabelskiego oszustwa, o którym mówi psalm 53, i błagając, aby Bóg wyrwał nas z każdego ucisku, a nasze oczy spoglądały z góry na naszych nieprzyjaciół”²⁰. Drugim celem odmawiania prymy jest oddanie się Bogu i prośba o kierowanie działaniem i wszystkimi pracami w danym dniu: „pasterz indywidualnie modli się za całą trzodę, mówiąc: «Kieruj Panie serca, tj. myśli, zmysły, tj. oczy, uszy i nozdrza, i nasze rozmowy, które przez usta zanosimy, oraz dzieła rąk naszych, abyśmy mogli podobać się Tobie przed twoim obliczem». I tak zabezpieczeni spieszymy do koniecznych prac”²¹.

Jeżeli chodzi o układ modlitw, pryma należy do najlepiej opisanych u Amalariusza godzin kanonicznych. Rozpoczyna ją modlitwa prowadzącego: „Boże, wejrzyj ku wspomózeniu memu”, a kolejnym elementem jest odmówienie *Chwała Świętej Trójcy*, któremu towarzyszy refren *Alleluja* lub w zależności od okresu roku liturgicznego *Chwała Tobie, Panie, królu wiecznej chwały*. Głównym elementem prymy są trzy psalmy: Psalm 53, który jest psalmem prośby o Bożą opiekę, i dwa razy

¹⁷ „Sicut enim cotidie circumdabatur ipsa ab inimicis, sic et sancta ecclesia usque in finem circumdabitur a persecutoribus” (*Liber officialis*, IV 2, 12).

¹⁸ Dla porównania motywacji odmawiania danej godziny można podać argumentację wcześniejszych autorów – Klemens Rzymski w następstwie dnia i nocy widzi zmartwychwstanie Chrystusa (*List do Koryntian*, 24), podobnie Cyprian zachęca do porannej modlitwy, aby w ten sposób celebrować zmartwychwstanie Pana – por. B. Nadolski, *Liturgika*, dz. cyt., t. 2, s. 184.

¹⁹ *Liber officialis*, IV 2, 14.

²⁰ „Quem nobis necesse est cantare in articulo diei, deprecando tuitionem divinam per omnes horas diei contra machinationes et versutias diabolicae fraudis” (*Liber officialis*, IV 2, 14).

²¹ „Ac dein singularis opilio pro toto grege precatur dicendo «Dirige Domine, corda, sensus, sermones nostros, et opera manuum nostrarum, ut possimus placere in conspectu tuo»” (*Liber officialis*, IV 2, 26).

powtórzony Psalm 119. Kolejny element to werset „Powstań, Panie, pomóż nam i wyzwól nas przez wzgląd na swoje imię”, który pochodzi z Psalmu 79²². Błaganie o miłosierdzie Boga wyrażają powtórzone wezwania *Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison*²³. Dalej znajdujemy wzmiankę o Modlitwie Pańskiej oraz wyznaniu wiary. Jako kolejny element Amalariusz wymienia jeden werset z Psalmu 38, nie wiadomo jednak, czy odmawiano cały psalm, czy tylko ten jeden werset. Ostatnim etapem tej godziny jest indywidualna modlitwa pasterza wspólnoty, który modli się za powierzony mu lud: „Kieruj, Panie, serca, zmysły, nasze rozmowy, które przez Ciebie zanosimy i dzieła rąk naszych, abyśmy mogli się podobać przed Twoim obliczem”²⁴.

W czasie prymy nie czyta się czytania oraz nie ma responsorium, co Amalariusz wyjaśnia w charakterystyczny dla siebie sposób – zwyczajem Kościoła, „który najpierw stara się czynić, a potem nauczać. [...] Czytania należą do nauki. [...] Najpierw działajmy, a potem się uczmy – w czasie tercji”²⁵. Aby jednak zachować przepisaną liczbę ośmiu czytań w ciągu całego dnia i nocy, Amalariusz podaje informację o pewnym zwyczaju stosowanym w niektórych klasztorach (choć nie wymienia ich nazw) – czytanie czytane w kapitularku (nie wiemy jednak kiedy), „aby ci, którzy dzień i noc zajęci są służbą Panu, nie byli pozbawieni czytania lekcji”²⁶.

²² Ps 79, 9.

²³ Warto zauważyć, że odmawianie *Kyrie* do oficjum dodał drugi synod w Vasio (529). Nie wiadomo jednak, w jaki sposób było odmawiane – czy w formie litanijnej, czy powtarzano je trzy razy – por. R. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West*, dz. cyt., s. 148. Jednak w oficjum monastycznym miejskim takie potrójne *Kyrie* rozpoczynało tercję w zwykłe dni – por. B. Nadolski, *Liturgika*, dz. cyt., t. 2, s. 189. Jak widać, w wieku IX *Kyrie* odmawiano trzy razy i w tej liczbie Amalariusz odnajduje pewną szczególną symbolikę.

²⁴ *Liber officialis*, IV 2, 26.

²⁵ „Morem sanctae ecclesiae tenet cursus iste, ut primo operami student et postea docere” (*Liber officialis*, IV 2, 27).

²⁶ „quatinus hi qui diebus ac noctibus occupati sunt in servitio Domini, non sint sine lectione” (*Liber officialis*, IV 2, 28).

Tercja²⁷

Jak wynika ze słów Amalariusza, tercja odmawiana była trzy godziny po prymie: „Te trzy powtórzenia [psalmu] podtrzymują arkę Pana aż do pełnej tercji, tj. przez pierwszą, drugą godzinę”²⁸. Amalariusz konieczność odmawiania tej godziny, jak i dwóch kolejnych, tj. seksty i nony, znów uzasadnia danymi biblijnymi – tym razem odwołuje się do danych ze Starego Testamentu, mianowicie do praktyki Daniela: „Trzy godziny dnia są nam wyznaczone, by chwalić Pana, przez proroka Daniela, o których tak jest napisane w jego księdze: «Gdy Daniel poznał ustanowione prawo, wszedł do swojego domu i otwarty okna w swojej izdebce w kierunku Jerozolimy, trzy razy na dzień padał na kolana»”²⁹. Czas tercji ma odniesienie także do pory zesłania Ducha Świętego³⁰.

Całe oficjum wpisuje się według Amalariusza również w praktykę modlitewną opisaną w księdze Ezdrasza. Pobożność ludu izraelskiego stała się wzorem dla modlitw chrześcijańskiej³¹. To odwołanie pozwala Amalariuszowi wyprowadzić kolejne porównanie: jak Izrael budował mury Jerozolimy, tak i chrześcijanie stawiają mury Kościoła i muszą

²⁷ Wprowadzenie do dziennego oficjum tercji i seksty przypisuje się Grzegorzowi, biskupowi Tours (538–594), na podstawie źródła *Historia Franków* – por. R. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West*, dz. cyt., s. 146. W dziele *Vita I*, 15 Cezarego z Arles można również znaleźć informację, że wybrany biskupem (503) wprowadził zwyczaj, że duchowni w bazylice świętego Stefana codziennie śpiewają tercję, sekstę i nonę – por. R. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West*, dz. cyt., s. 202.

²⁸ „Iste tres repetitiones sustentant et defendunt Arcam Domini usque ad plenam tertiam, id est per horam primam et secundam” (*Liber officialis*, IV 2, 15).

²⁹ „Tres orae diei nobis initiae sunt ad adorandum Deum ab Danihele propheta. De quibus ita scriptum est in libro eius «Quod cum Danihel comperisset, id est constituta legum, ingressus est in domum suam, et fenestris apertis in caenaculo suo contra Hierusalem, tribus temporibus in die flectabat genua sua»” (*Liber officialis*, IV 3, 1; por. Dn 6, 10).

³⁰ Taki argument pojawia się już u Tertuliana i Cypriana – por. B. Nadolski, *Liturgika*, t. 2, dz. cyt., s. 184. Potem godziny tercji, seksty i nony wiązano ze wspomnieniami męki Chrystusa. To znaczenie pasyjne rozwija przede wszystkim Hipolit: godzina trzecia to przybijanie Chrystusa do krzyża, szósta – umieszczenie na krzyżu, dziewiąta – otwarcie boku Chrystusa, z którego wypłynęła krew i woda. Jako pierwszy eschatyczny charakter modlitwy określa Klemens Rzymski, który w modlitwie o godzinie trzeciej, szóstej i dziewiątej widzi „trzy stopnie mieszkań niebieskich” (*Pedagogos* 2, 9). Dla Tertuliana te trzy godziny są najbardziej znaczące w życiu człowieka, dzielą dzień i nadają rytm sprawom (*De oratione* 25) – por. B. Nadolski, *Liturgika*, t. 2, dz. cyt., s. 184.

³¹ Por. *Liber officialis*, IV 3, 3.

ich bronić przed nieprzyjacielem. Dla autora metafora jest jasna – bazując na biblijnej metaforze Chrystusa-fundamentu³², wyjaśnia, że kamieniami w murze są członkowie Kościoła: „My dzisiaj znajdujemy się w strukturze tego muru, który będzie budowany zawsze, aż do skończenia świata”³³. Każdy element w tym duchowym murze ma według Amalariusza duchowy sens: czy to sam proces stawiania budowli („kamień kładzie się na kamieniu, gdy nauczyciele Kościoła biorą młodszych, aby ich uczyć, korygować, ustanawiać w świętym Kościele”³⁴), czy układ kamieni w murze („Większe i gładsze kamienie czy też kwadratowe, które kładzie się z obu stron na zewnątrz, na których leżą w środku mniejsze kamienie – tamte kamienie to doskonali mężowie, którzy utrzymują słabszych uczniów czy braci w świętym Kościele swoimi upomnieniami i modlitwami”³⁵), a także zaprawa, która składa się z wapna (według Amalariusza to „płonąca miłość”³⁶), piasku („ziemska praca”³⁷), wody („Duch Święty”³⁸), broń do obrony muru – metafora zaczerpnięta od świętego Pawła („tarcza wiary, hełm zbawienia, miecz słowa”³⁹).

Rekonstrukcja formy tej godziny kanonicznej na podstawie tekstu Amalariusza nie jest możliwa, ponieważ podane przez niego informacje są zbyt ubogie. Amalariusz wspomina o wezwaniu „Boże, wejrzyj ku wspomżeniu memu”, które odmawia przełożony, który także „poczuca nas przez czytania i obwarowuje nas przez modlitwę”⁴⁰. Z tego fragmentu można wnioskować zatem o jeszcze jakichś modlitwach i czytaniu w tercji. Amalariusz cytuje również wersety stosowane w tercji z Psalmu 118.

³² Por. 1 Kor 3, 11.

³³ „Nos sumus hodierna die in structura huius muri, qui semper aedificabitur usque ad finem mundi” (*Liber officialis*, IV 3, 4).

³⁴ „Lapis enim super lapidem politur, quando magistra ecclesiae assumunt iuniores in proprium studium, ad docendum, ad corrigendum et ad stabiliendum in sancta ecclesia” (*Liber officialis*, IV 3, 4).

³⁵ „Grosiores lapides ac politi seu quadrati, qui ponuntur altrinsecus foris, quorum in medio iacent lapides minores, perfectiores viri sunt, qui continent infirmiores discipulos sive fratrem in sancta ecclesia suis monitis atque orationibus” (*Liber officialis*, IV 3, 5).

³⁶ „Calx enim fervens caritas est” (*Liber officialis*, IV 3, 6).

³⁷ „Sabulum, id est terrenum opus” (*Liber officialis*, IV 3, 6).

³⁸ „Aqua Spiritus Sanctus est” (*Liber officialis*, IV 3, 7).

³⁹ Na podstawie Ef 6, 17.

⁴⁰ *Liber officialis*, IV 3, 4.

Tak jak w prymie Amalariusz podaje, że celem odmawiania tercji jest uproszenie Bożej obrony przez kolejne trzy godziny dnia aż do seksty. „W tercji werset mówi: «Bądź moim współzycielem, nie opuszczaj mnie, nie porzucaj mnie Boże mojego zbawienia». [...] Jeszcze nie dotarliśmy tam, dokąd dążymy, tj. do południa, gdy ty dasz odpocząć”⁴¹. Pisząc o sekście, dodaje jeszcze, że o ile w prymie znajdują się początki cnoty, o tyle w tercji dochodzi do jej wzrostu.

Seksta

Amalariusz opisuje tę godzinę bardzo krótko. Wyraźnie podaje tylko, że momentem odmawiania seksty jest południe, „kiedy słońce jest na środku nieba i udziela ziemi największego żaru”⁴². Tak jak przy uzasadnianiu czasu poprzednich godzin i tu znajdujemy uzasadnienie biblijne – o godzinie szóstej Piotr wszedł do wieczernika, aby jeść⁴³. Południe to równocześnie czas „doskonałości umysłów”, które są rozpalone żarem i oświecone słońcem. Ta doskonałość prowadzi do przyszłej radości i wiecznej chwały.

Motywacja tej godziny jest taka jak w tercji – modlitwa ma strzec od zasadzek nieprzyjaciół przez kolejne trzy godziny, a także kierować ku służbie Panu. Z elementów seksty wymienia tylko trzy wersety z Psalmu 119.

Nona

Podobnie jak w sekście także przy tej godzinie autor *Liber officialis* nie podaje wielu informacji. Nona, podobnie jak tercja i seksta, jest odmawiana, aby wyprosić Bożą opiekę na kolejne trzy godziny dnia – dziesiątą, jedenastą i dwunastą. Modlitwa w tej godzinie jest szczególnie ważna, ponieważ jest to czas stopniowego zachodzenia słońca, co dla Amalariusza jest obrazem kuszenia, a przez modlitwę umysł ma łatwiej wznosić się ku cnotom. Ma o tym przypominać jeden z wersetów tego

⁴¹ „in tertia dicit versus: «Adiutor meus est, ne derelinquas me; neque despicias me, Deusa salutaris meus». [...] nondum pervenimus ad id quotendimus, id est meridiem, in quo tu pascis” (*Liber officialis*, IV 3, 31).

⁴² Por. Dz 10, 9. „Status temporis est meridies, quando sol in centro caeli est et ferentissimum ardorem praestat tervis” (*Liber officialis*, IV 5, 1).

⁴³ Taka argumentacja podawana była już przez Tertuliana i Cypriana – por. B. Nadolski, *Liturgika*, t. 2, dz. cyt., s. 184.

oficjum: „Oczyść mnie z błędów, które są skryte przede mną i od pychy ocal swojego sługę”⁴⁴. Wersety nony przypominają o narażeniu na pokusy i o ufności w Bożą pomoc. Z elementów nony można wymienić poza wspomnianym werselem także psalm, który był odmawiany w tej godzinie, mianowicie Psalm 118⁴⁵.

Oficjum wieczorne (nieszpory)

Według przekazu Amalariusza modlitwa wieczorna stanowiła pierwszą część oficjum nocnego. Pisząc o czasie jej odmawiania, nawiązuje on do rzymskiego liczenia czasu w nocy – mianowicie dzielenia jej na cztery „straże nocne”. W takim ujęciu oficjum wieczorne odmawia się w czasie pierwszej straży, którą nazwano *vespertinum*⁴⁶.

Wieczór jest czasem smutku i świadomości własnej grzeszności, dlatego celem modlitwy w tej godzinie jest opłakiwanie grzechów i prośba o Bożą opiekę w nocy oraz oddanie Panu siebie i swoich zmysłów⁴⁷.

Amalariusz wyraźnie pisze tylko o pięciu psalmach poprzedzonych antyfoną, następującym po nim czytaniu oraz hymnie Maryi. Inne wersety stosuje się w dni powszednie („Wzniesienie rąk moich jak ofiara wieczorna; Niech wzniesie się moja modlitwa, jak dym kadzidła przed oblicze Twoje – Ps 140, 2”), inne w niedziele. Odmawianiu werselem towarzyszy zapalanie kadzidła⁴⁸, choć autor nie precyzuje, czy dotyczy to każdego dnia, czy tylko niedzieli. W niedziele również odmawia się inne psalmy niż w ciągu tygodnia, ponieważ psalmy niedzielne mają pokazywać zwycięstwo Boga i jego wybranych, niedziela jest bowiem dniem zwycięstwa⁴⁹.

⁴⁴ Ps 18, 13–14.

⁴⁵ Ten psalm w nonie pojawia się także w układzie psalmów zrekonstruowanym na podstawie reguły Benedykta – por. R. Taft, *The Liturgy of Hours in East and West*, dz. cyt., s. 182.

⁴⁶ „Ex ethimologia vespertini nominis addiscere possumus vespertinum officium ad octem pertinere” (*Liber officialis*, IV 7, 2).

⁴⁷ Por. *Liber officialis*, IV 7, 3.

⁴⁸ „Cum ipso versu offertur incensum, quod Dominus praecepit offerri” (*Liber officialis*, IV 7, 19).

⁴⁹ „Sicut dominica nox victrix extitit dominica resurrectione, ita psalmi qui in ea cantantur, victoriam electorum domini et laudem eius resonant” (*Liber officialis*, IV 7, 21).

Magnificat ma być odmawiany codziennie, ma bowiem przypominać wcielenie Syna Bożego i zapalać dusze wiernych do pobożności, a przykład Bożej Rodzicielki ma umacniać w cnotach⁵⁰.

Po *Magnificat* w niedziele może zdarzyć się *Kyrie eleison* oraz kolekta – według relacji Amalariusza tak właśnie było w Rzymie⁵¹.

Kompleta

Z relacji Amalariusza wynika, że kompleta odmawiana była wieczorem, choć nie podaje konkretnej godziny. Podaje jednak ciekawą informację, że jeśli dzieli się noc na siedem części, to kompletę odmawia się w trzeciej części: „Ci, którzy dzielą noc na siedem części, pierwszą nazywają zmierzchem [*crepusculum*], drugą wieczorem [*vesper*], a trzecią – ciszą [*conticinium*], o której teraz mówimy”⁵². Amalariusz nazywa tę godzinę ciszą, ponieważ kończy ona dzienną pracę i rozmowy⁵³.

Amalariusz pisze o czterech psalmach odmawianych przed werse-tem⁵⁴. Na podstawie pojedynczych werse-tem możemy wnioskować o ich rodzajach: pierwszym jest Psalm 4 („W pokoju zasną i odpoczną”), drugim jest prawdopodobnie Psalm 22⁵⁵; trzeci to Psalm 90 („Kto przebywa w piecy Najwyższego”), czwarty natomiast to Psalm 133 („W nocy wzniesicie wasze ręce ku świątyni”). Werset odmawiany po psalmach pochodzi z Psalmu 16 („Strzeż mnie, Panie, jak źrenicy oka, w cieniu twych skrzydeł mnie ukryj”). Kolejnym elementem komplety jest kan-

⁵⁰ „Nam et optimus et saluberrimus in sancta ecclesia mos inolevit, ut ymnus ip-sius cotidie cum psalmodia vespertinae laudis ab omnibus cantatur, quatinus ex hoc animos Fidelium et frequentior dominicae incarnationis memoria ad affectum devo-tionis accendat, et recogitata saepius exempla genetricis illius in virtutum soliditate confirment” (*Liber officialis*, IV 7, 26).

⁵¹ Por. *Liber officialis*, IV 7, 28–29. Być może jest to nawiązanie do reformy karoliń-skiej i obowiązku sprawowania liturgii *secundum ritum Romanorum*.

⁵² „Apud eos, qui noctem dividunt in septem partibus, prima pars vocatur crepuscu-lum, secunda vesperum, tertia conticinium, de qua nunc agimus” (*Liber officialis*, IV 8, 1).

⁵³ Por. *Liber officialis*, IV 8, 1.

⁵⁴ „In eo officio quattuor psalmi recoluntur usque ad versum” (*Liber officialis*, IV 8, 1).

⁵⁵ „Secundus psalmus transit usque ad illum versum in quo Christus spiritus suum posuit in cruce” (*Liber officialis*, IV 8, 5).

tyk Symeona⁵⁶. W czasie komplety nie ma czytania, jednak jak zauważa Amalariusz, „zakonnicy zwykli przed obecnym oficjum czytać czytanie”⁵⁷.

Celem odmawiania komplety jest po pierwsze oddanie się Bogu – cztery psalmy w tym oficjum Amalariusz interpretuje jako oddanie Bogu części naszego ciała, ponieważ według autora więcej niebezpieczeństw czyha na człowieka w czasie snu niż w ciągu dnia. Oddanie się Bogu we śnie jest obrazem śmierci: „To oficjum odnosi się w jakiś sposób do oddania się Bogu, które dokonuje się, gdy odchodzi się z życia doczesnego. [...] Bowiem tak jak umysł człowieka martwego jest daleki od spraw doczesnych i nie pamięta o nieszczęściach tego świata, tak i w jakiś sposób duch śpiącego jest daleko od zwykłych myśli i wszystkich zadań doczesnych”⁵⁸. Również psalmy odmawiane w czasie komplety wyrażają to powierzenie się Bogu, także w ucisku czy prześladowaniu⁵⁹. Tej myśli podporządkowane jest zresztą całe oficjum – cytowany już werset po psalmach oraz kantyk Symeona: „Jakiego pokoju pragnie dusza tego, który się modli, pokazuje [...] hymn Symeona, tj. aby odpocząć od wszelkiego zgiełku tego świata. [...] Ten hymn jasno nas poucza, że w tym oddaniu stajemy się podobni do tych, którzy w Panu umarli”⁶⁰.

Oficjum nocne

Mówiąc o oficjum nocnym przedstawionym przez Amalariusza, stajemy się po raz kolejny przed niemożliwością podania typowych dla każdej godziny elementów. Amalariusz nie wspomina ani o konkretnej porze

⁵⁶ Por. *Liber officialis*, IV 8, 8.

⁵⁷ *Liber officialis*, IV 8, 10.

⁵⁸ „Aptatur quodammodo hoc officium commendationi qua se commendat homo Deo, quando transit de saeculo. [...] Sicut enim alienatur mens mortus hominis ab istis mortalibus, et miseriae humus saeculi oblivioni traduntur; ita quodammodo animus dormientis alienatur a cogitationibus consuetae, et ab omni officio temporalni” (*Liber officialis*, IV 8, 3).

⁵⁹ „Ammonet nos per hunc psalmum compositor officii ut in omnibus periculis et tribulationibus, secundum verba eius, mens nostra intenta sit ad deprecandum Deum” (*Liber officialis*, IV 8, 6).

⁶⁰ „quam pacem desiderat anima orantis, sequens ymnus sancti Symeonis, hoc es ut ab omni tumultu huius saeculi quiescat. [...] Ex praesenti ymno manifesto edocemur quod in praesenti commendatione conformemur illis qui in Domino mortui sunt” (*Liber officialis*, IV 8, 8).

nocy odmawiana tej godziny, ani o jej szczegółowym układzie. Interesuje go przede wszystkim interpretacja ilości i układu psalmów. Pierwszym elementem oficjum nocnego jest wezwanie „Panie, otwórz wargi moje, a usta moje będą głosić Twoją chwałę”. Następnie Amalariusz podaje *Gloria*. Jest to prośba o otwarcie warg i pobudzenie ust. Przypomina tylko, że na początku tej godziny prosimy o otwarcie ust, gdyż w komplecie zostały one zamknięte⁶¹. Dalej Amalariusz wspomina o *invitatorium*, którego celem jest zwołanie całej wspólnoty braci, by czcić Boga. Jako *invitatorium* stosowany był prawdopodobnie Psalm 94, skoro Amalariusz pisze, że ta zachęta jest szczególnie widoczna właśnie w drugim wersecie tego psalmu⁶². Nie zajmując się kolejnymi szczegółami układu tego oficjum, Amalariusz krótko stwierdza, że potem następuje dwanaście psalmów bez antyfony z trzema uwielbieniami Trójcy (*glorificationes sanctae trinitatis*) podzielone na trzy części po cztery psalmy⁶³. Bardziej zainteresowany jest raczej własną interpretacją liczby psalmów i ich podziału. Dwanaście psalmów najpierw odnosi do dwunastu godzin nocy i Bożej opieki w tym czasie⁶⁴, a potem do dwunastu patriarchów: „powtarzamy dwanaście psalmów na wzór dobrych zwyczajów dwunastu patriarchów”, a ich podział na trzy grupy po cztery psalmy – do trzech wieków: pod prawem naturalnym, pod prawem Mojżesza i pod prawem łaski ewangelii⁶⁵. To natomiast staje się przyczynkiem do porównania do kolejnego obrazu – nieurodzajnego drzewa figowego z ewangelii⁶⁶. Psalmy śpiewa się, aby nie być nieurodzajnym⁶⁷. Wśród śpiewanych psalmów trzy śpiewa się z antyfoną, a trzy z Alleluja, co również ma według Amalariusza głębsze znaczenie i przyczynę. Psalmy z antyfoną mają oznaczać tych, którzy zawarli przymierze, które mogło się zmienić, a psalmy z Alleluja – tych,

⁶¹ „At nunc, quia iterum convenimus ad confitendum Domino, precamur eum, ut sua directione labia nostra aperiat, et ad suam laudem os nostrum fatiscat” (*Liber officialis*, IV 9, 1).

⁶² Por. *Liber officialis*, IV 9, 2.

⁶³ „Deinde sequuntur duodecim psalmi sine antiphona, cum tribus glorificationibus sanctae trinitatis per ternas divisiones quattuor psalmodum” (*Liber officialis*, IV 9, 2).

⁶⁴ „Et quia duodecim horae sunt notis, in quibus necesse habemus custodia Domini muniri, duodecim psalmos cantamus” (*Liber officialis*, IV 1, 1).

⁶⁵ Por. *Liber officialis*, IV 9, 2.

⁶⁶ Por. Łk 13, 6–9.

⁶⁷ Por. *Liber officialis*, IV 9, 8.

którzy zawarli przymierze niezmiennie. To wyjaśnienie dotyczy jednak tylko oficjum nocnego w niedzielę. Amalariusz dodaje do tego interpretację oficjum nocnego w ciągu tygodnia. Niedzielną noc ma przypominać miasto Jeruzalem od początku świata aż do końca. Wydaje się, że autorowi chodzi o cel ziemskiej wędrówki oraz pobytu na obczyźnie, którą mają odzwierciedlać noce dni powszednich. Dodaje także, że w tygodniu do psalmów dołącza się sześć antyfon ze względu na Bożą opiekę w sześciu wiekach świata⁶⁸. Nie wyjaśnia jednak szerzej, skąd bierze się taki podział i na czym polega. W odróżnieniu od oficjum w niedzielę podaje tu również informacje o trzech czytaniach i trzech responsoriach, które także mają odzwierciedlać trzy okresy w dziejach świata – czas prawa naturalnego, prawa litery (*lex litterae*) oraz prawa łaski. Wydaje się zatem, że zarówno w oficjum nocnym w niedzielę, jak i w oficjum nocnym w ciągu tygodnia odmawiano dwanaście psalmów (niektóre z antyfonami, inne bez), czytano trzy czytania i śpiewano trzy responsoria.

Oficjum poranne

Do próby rekonstrukcji czasu odmawiania tej godziny posłużyć mogą dwie kwestie, do których odnosi się Amalariusz. Po pierwsze pisze, że „w tym czasie, tj. poranku, synowie Izraela zostali zanurzeni w morzu Czerwonym”⁶⁹, po drugie odwołuje się do rzymskiego sposobu podawania czasu, mianowicie pisze o „straży porannej”. Jego wyjaśnienia opierają się na komentarzu Bedy Czcigodnego – przypomina, że „wojskowe straże dzielą się na okresy trzygodzinne”. Straż poranna jest czwartą, ostatnią strażą nocną i jest to czas, gdy na niebie pojawia się Gwiazda Poranna. Oficjum poranne rozpoczyna nowy dzień i tym samym wprowadza w czas nowego przymierza, które zaczyna się od chrztu, a równocześnie prowadzi ku „pełnej nagrodzie”⁷⁰. Tak interpretując oficjum poranne, Amalariusz pokazuje kilka biblijnych obrazów, które mają ten czas ilustrować. Głównym obrazem jest arka

⁶⁸ „Et quia haec custodia seria est per sex aetates mundi, sex antiphonis coniungimus psalmos” (*Liber officialis*, IV 11).

⁶⁹ *Liber officialis*, IV 10, 1.

⁷⁰ „Matutinale officium tempus novi testamenti mentibus nostris intimat, hoc est ab initio baptismi usque ad plenam remurationem, quam promisit Deus” (*Liber officialis*, IV 10, 1).

Noego. Potraktowana metaforycznie staje się figurą chrztu, w czym Amalariusz idzie za słowami z 1 Listu św. Piotra⁷¹. Jednak dalsza interpretacja jest już oryginalnym wkładem Amalarego – osiem osób, które ocalały w arce, Amalariusz interpretuje jako osiem grup wybranych⁷².

Układ modlitw w tej godzinie jest możliwy do zrekonstruowania tylko w niewielkim stopniu. Amalariusz wspomina dwa psalmy odmawiane w tej godzinie w niedzielę: Psalm 92 oraz Psalm 62⁷³. Jednak zapewne w tej godzinie odmawiano trzy psalmy, a poprzedzała je jedna antyfony⁷⁴. Kolejnym elementem jest czytanie, lecz nie ma wzmianki o jego charakterze, a tylko o przeznaczeniu – *pro admonitione fraterna*⁷⁵, oraz werseł „Pan królował” z Psalmu 92. Ostatni wspomnianym elementem jest kantyk Zachariasza, „który przypomina obietnicę daną Abrahamowi”⁷⁶.

Szerzej pisze o psalmach odmawianych w porannym oficjum w dni powszednie. Zmiana psalmów i pieśni w ciągu tygodnia ma przypominać czas Kościoła od czasów apostoelskich do „doskonałości wybranych”⁷⁷. Podaje informacje o Psalmie 50 jako wzywającym do pokuty, o Psalmie 63 oraz 66, a także o czytaniu i następującym po nim wersecie z Psalmu 89: „Rano zostaliśmy napełnieni twoim miłosierdziem”. Oficjum tak jak w niedzielę kończy hymn Zachariasza, który w dni powszednie, jak pisze Amalariusz, ma przypominać o dobrach, które grzesznicy mogą osiągnąć dzięki pokucie⁷⁸.

⁷¹ 1 P 3, 20–21.

⁷² „Sicut tunc octo animae fuerunt in arca, ita possumus invenire octo ordines electorum sub tempore baptismi” (*Liber officialis*, IV 10, 4).

⁷³ Warto zauważyć, że o odmawianiu Ps 62 w oficjum porannym wspomina już Egeria jako jednym z elementów oficjum w Jerozolimie – por. R. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West*, dz. cyt., s. 55.

⁷⁴ Por. *Liber officialis*, IV 10, 5.

⁷⁵ *Liber officialis*, IV 10, 17.

⁷⁶ „At hymnus Zachariae renumerationem regolit promissam Abraham, id est, ut serviamus Domino sine timore in sanctitate et iustitia omnibus diebus” (*Liber officialis*, IV 10, 18).

⁷⁷ „In dominicis noctibus per quinque antiphonas recolimus statum ecclesiae ab initio apostolicae stabilitatis usque ad perfectionem electorum, qui in fine mundi venturi sunt; At cotidianis noctibus altero modo eundem statum recolimus, per mutationem psalmorem et canticorum a secunda feria usque in sabbato” (*Liber officialis*, IV 12, 1).

⁷⁸ „[Hymnus Zachariae] nos introducit per resurrectionem corporum in aeternam vitam, oratio consueta, hoc annuit, quod omnia illa bona peccatores per poenitentiam

*

Na podstawie tekstu czwartej księgi *Liber officialis* nie można niestety zrekonstruować szczegółowego przebiegu poszczególnych godzin oficjum, ponieważ Amalariusz nie jest zainteresowany przekazaniem takich informacji. Jak się wydaje, jego celem jest wyjaśnienie elementów liturgii. Dokonuje tego, podając własne interpretacje układu modlitw w oficjum lub ich przebiegu. Na podstawie podanych informacji można stwierdzić, że oficjum tego okresu na pewno wyrasta z tradycji wcześniejszej – Amalariusz odwołuje się do początków liturgii godzin⁷⁹. Znajdujemy tu cechy *cursus* katedralnego, monastycznego, wpływy reguły Benedykta, jednak sposób wyjaśniania poszczególnych elementów jest oryginalnym pomysłem Amalariusza. Można w jego interpretacji poszczególnych elementów dostrzec cechy alegorezy – doszukiwanie się głębszego sensu w układzie, kolejności czy ilości modlitw.

Kraków

BOGUSŁAWA FRONT CZAK

Słowa kluczowe

Liturgia godzin, interpretacja, alegoreza, symbolika, Amalariusz z Metz

Summary

The liturgy of the hours in *Liber officialis* by Amalarius of Metz

The paper analyzes the 9th century liturgy of the hours on the basis of the *Liber officialis* by Amalarius of Metz. The main issue is focused on reconstruction of order and prayers that may be found there. In each hour described by the author of the *Liber officialis* it is possible to find identical elements: explanation of prayer time, listing psalms, verses or other prayers, aim of each prayer and behavior of priest and congregation. Amalarius gave to all mentioned elements the allegorical interpretation.

Keywords

The liturgy of the hours, allegorical interpretation, symbolism, Amalarius of Metz

sperant” (*Liber officialis*, IV 12, 12).

⁷⁹ Pisze między innymi, że oficjum zostało tak ułożone przez „ojców” – por. *Liber officialis*, IV 1, 6.